

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1999 metai

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2000

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1999

VILNIUS 2000

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1999

VILNIUS 2000

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo Universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus Universitetas

Algirdas GIRININKAS

Lietuvos istorijos institutas

Vytautas MERKYS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Vacys MILIUS

Lietuvos istorijos institutas

Edmundas RIMŠA (pirm. pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Antanas TYLA

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-780-33-0

© Lietuvos istorijos institutas, 2000

© Straipsnių autoriai, 2000

MUMS RAŠO

DAR KARTĄ APIE ĮKARTAS LIETUVIŠKUOSE SIDABRO LYDINIUOSE

Lietuvos istorijos metraščio 1997 m. numeryje (V, 1998, p. 440–441), skyrelyje „Mums rašo“ buvo paskelbta Eugenijaus Ivanausko hipotezė apie iškirtas lietuviškuose pusapvaliuose lydiniuose. Teigiama, kad iškirtomis lydinyje buvo pašalinamas (iškertamas) sidabro perteklinis svoris, t. y. reguliuojama masė.

Iki šiol įkartos (dar vadinamos įkirtimais) laikytos sidabro kokybės (kalumo) tikrinimo ženklais (P. Karazija 1932, p. 29; S. Sajauskas, D. Kaubrys 1993, p. 12), sidabro nusilydymo ženklais, įkertamais liejykloje (M. P. Sotnikova 1961, p. 79–91), metalo kokybės tikrinimo bei nuosavybės žymenimis (E. Gudavičius 1980, p. 83–88), sidabro prabos ir kitų metalų ligatūros žymenimis (Z. Duksa 1981, p. 108–109).

Šį darbą inicijavo Eugenijaus Ivanausko iškelta nauja ir įdomi įkirtimų lydiniuose versija bei atsiradusi galimybė atlikti bandymą*.

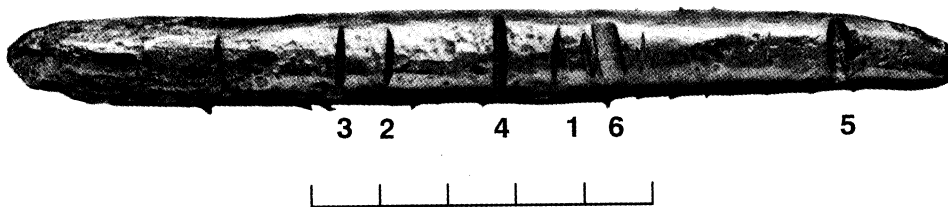
Eksperimento tikslas – patikrinti hipotezes apie technines įkartų nugarėlėje bei įkirtimų lydinio šonuose atlikimo sąlygas ir eigą. Eksperimento metu buvo fiksuojamas darbo įrankių pobūdis, pavyzdžio padėtis smūgio metu, smūgio stiprumas, mechaninio poveikio lydiniai žymės. Toliau pateikiame mechaninio poveikio sidabro lydiniai eksperimentinio patikrinimo rezultatus.

Pavyzdžio aprašymas

Objektas: lietuviško XII–XIV a. pusapvalės lazdelės formos sidabro lydinio dabar lieta kopija. Pavyzdžio masė 110,565 g, ilgis 137 mm, plotis 14 mm, aukštis 9 mm. Toliau tekste lydinio „nugarėlė“ vadinsime lydinio dalį, buvusią liejimo formos apačioje (dugne) (1 pav.), o „apačia“ – jo dalį (priešingą „nugarėlei“), kuri liejant buvo liejimo formos viršuje (2 pav.). Vienoje lydinio pusėje šonuose ir nugarėlėje (apytiksliai iki pusės lydinio ilgio) yra nemažai 1–4 mm skersmens ir 0,2–1 mm gylio dujopūšlių (3 pav.). Jos galėjo atsirasti dėl kelių priežasčių: 1) dėl anglies dioksido (CO_2), kurį išskiria

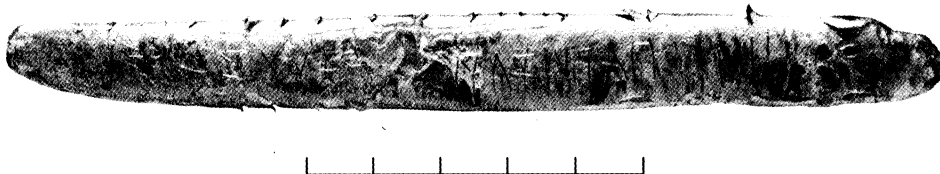
* Dėkojame Eugenijui Ivanauskui, suteikusiame galimybę eksperimentui panaudoti sidabro lydinio kopiją, ir Bronislavui Filonovui, Baltarusijos valstybinio universiteto Fizikos ir chemijos problemų mokslinių tyrimų instituto darbuotojui, ištyrusiam eksperimente naudoto lydinio pavyzdžio sudėtį.

smėlio-molio formoje esantys karbonatai, skylantys 500–900° C temperatūroje, 2) dėl drėgnos liejimo formos, 3) dėl lydinio užterštumo dujas išskiriančiomis priemaisomis.

1 pav. Įkartos lydinio nugarėlėje, įkirstos: 1) peiliu kapojimui, 2) peiliu kapojimui, siekiant antru smūgiu iškirsti tribriaunį fragmentą, 3) kirviu, laikant kotą viena ranka, 4) kirviu, laikant kotą abiem rankom, smogiant smarkiai užsimojus, 5) kirstuku, keliais plaktuko smūgiais, 6) lengvojo plaktuko „aštriją“ dalimi, sunkiuoju plaktuku smūgiuojant per pentį

Labiausiai tikėtina dujų pūšlių atsiradimo priežastis – technologiniame formos ruošimo liejimui cikle praleistas drėgnos smėlio-molio formos grūdinimas-kaitinimas, kurio metu iš formos pašalinamos dujas išskiriančios priemaisos. Kita pusė gana lygi, ypatingų metalo liejimo požymių nepastebėta. Lydinio apačia plokščia, lygi, su „raukšlėmis“, susidariusiomis stingstant metalui. Kampuotos šonų briaunos nulygintos peiliu ar režtuvu (šonuose likusios žymės), norint panaikinti aštirus metalo nelygumus ir išsikišimus, atsiradusius liejant. Abiejuose lydinio galuose nedideli metalo ploteliai yra lygūs.

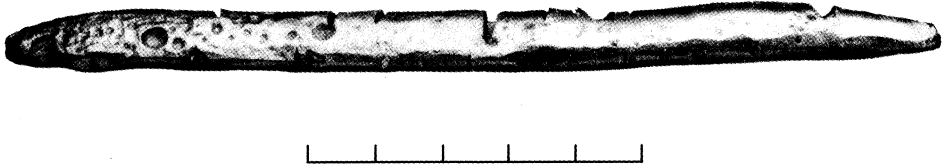

2 pav. Lydinio apačia su eksperimento metu įrežtais brėžiais ir įrašais

Tai rodo, kad mechanškai apdorojamas lydinys buvo įtvirtintas tarp dviejų gniaužtuvo spaustukų. Lydinys pagamintas iš nepakankamai gryno sidabro ir vario (švino 0,1%, bismuto 10⁻²%, alavo 10⁻³%, vertinant kiekybiškai pusiau). Tai galėtų liudyti, kad pavyzdys nulieta iš „senojo“ sidabro laužo, tačiau nikelio priemaiša (10⁻³%) rodo, kad galėjo būti panaudotas ir dabartinis sidabras iš technikos prietaisų. Lydinio proba, vertinta lyginant spektrinių vario linijų intensyvumą, yra šiek tiek žemesnė už Vaclavo IV Prahos grašių probą. Švino ir bismuto priemaišų kiekis atitinka Prahos grašių rodiklius.

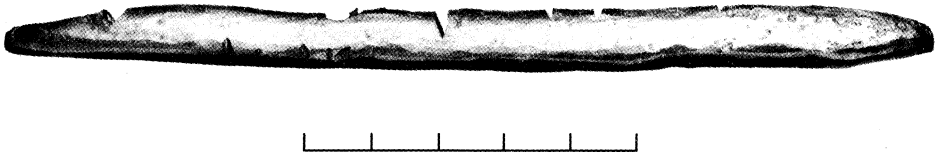
Šoniniai įkirtimai

Peilis pjovimui. Iš esmės pjaunamasis peilio poveikis lydinio metalui yra labai neefektyvus. Įkirtimai lydinio šonuose galėjo būti įkirsti trumpu, lengvu buitiniu peiliu, kurio svorio centras yra ties rankena. Tokio įrankio visiškai užtenka įkirsti negiliems (0,5–1 mm) įkirtimams šoninėse lydinio briaunose (3, 4 pav.). Smūgis gali būti nestiprus.

3 pav. Lydinio šonas su 0,2–1 mm gylio dujopūslėmis ir įkirtimais, įkirstais peiliais pjovimui ir kapojimui

Eksperimento metu buvo naudotas dabartinis kalvio nukaltas (ne fabrikinis) tradicinės formos peilis su kriaunomis. Peilio ašmenų ilgis 14 cm, centrinės dalies plotis 22 mm, rankenos ilgis 12 cm, bendra masė 100 g, ašmenų juostos nugarėlės storis 1,5 mm. Lydinį geriausia laikyti kampu į horizontalų paviršių ir kirsti tiesiai vertikaliai. Laikyti horizontaliai ir smūgiuoti peiliu į lydinio šonus nepatogu. Tokiu atveju dešiniarankis kerta nuo lydinį laikančios kairiosios rankos, t. y. iš kairės žemyn į dešinę. Laikant lydinį kampu, beveik visa šoninė lydinio briauna yra lengvai prieinama, nes laikančios lydinį kairiosios rankos nykštys, smilius ir bevardis pirštai smūgio metu yra žemiau lydinio briaunos, į kurią ir yra smūgiuojama ašmenimis.

4 pav. Lydinio šonas su įkirtimais, įkirstais peiliais pjovimui ir kapojimui

Peilis kapojimui. Tokie pat nestiprūs smūgiai sunkiu kapojimui skirtu peiliu (su išcentruotu svorio centru) palieka visai tokio paties gylio įkirtimus, kaip ir per pirmąjį bandymą. Kapojimo peiliu praktiškai neįmanoma kirsti tikslaus kirčio su peilio dalimi, atitinkančia svorio centrą, kadangi bet koku atveju tikslus smūgis pavyks tik su ašmenų

dalimi, esančia prie peilio koto. Yra žinoma, kad kuo smūgio centras yra toliau nuo ašmenų svorio centro, tuo įrankio veikimo naudingumo koeficientas mažesnis, taigi, esant vienodai įrankio kinetinei energijai, jo efektyvumas mažėja (A. I. Solovjov, 1985, p. 150). Kitais žodžiais tariant, tikslūs kertamieji smūgiai būna darbo įrankį naudojant neefektyviai. Šiuo konkrečiu atveju įrankio efektyvumas didėjo mažinant smūgio tikslumą. Eksperimento metu buvo naudojami dabartiniai fabrikinės gamybos peiliai, kurių masė apie 200 g: peilis su trikampė ašmenų juosta (ašmenų ilgis 23 cm, centrinės dalies plotis 30 cm, rankenos ilgis 13 cm, ašmenų juostos nugarėlės storis 1,5 mm) ir peilis-kapoklė su stačiakampe ašmenų juosta (ašmenys 12 x 6 cm, rankenos ilgis 11,5 cm, ašmenų juostos nugarėlės storis 2,5 mm). Kirčiai kirviu ir stiprūs smūgiai kapoti skirtais įrankiais palieka pernelyg gilius įkirtimus. Ne tokie gilūs įkirtimai padaromi po tiesaus vertikalaus kirčio į horizontaliai gulintį lydinį.

Aštrias įkirtimų šeberkštis (ar atplaišas) galima priglaisyti prie lydinio stipriai peili prispaudžiant. Abiem aukščiau pateiktais atvejais ant peilio ašmenų didesnių pažeidimų nepastebėta.

Įkartos

Peilis kapojimui. Siekiant suformuoti įkartos pavidalo iškirtą iškertant mažus sidabro gabalėlius (tribriaunius fragmentus) su iškertamosios dalies 45–60° kampų iš lydinio nugarėlės, buvo panaudotas darbo įrankis su trumpais, sunkiais kapojimui skirtais ašmenimis, kurie leistų kirsti kiek įmanoma tiksliau lydinį laikant kairiąja ranka. Šiuo atveju net ir labai smarkiai smūgiuojant lydinio nugarėlėje liko tik apie 1 mm gylio ir apie 9 mm pločio įkirtimas (1.1 pav.). Paaiškėjo, kad stipriai kirsti galima tik į horizontaliai gulintį lydinį, be to, kirsti į horizontaliai gulintį lydinį kampu (į horizontalių jo paviršių) gana sudėtinga. Saugumo sumetimais šoninis dešiniarankio kirtis bus smūgiuojamas iš kairės žemyn į dešinę, t. y. nuo laikančios rankos. Taip pat paaiškėjo, kad norint kirsti antrą smūgį, siekiant iškirsti 5 mm pločio fragmentą, atitinkantį lietuviškų lydinų nugarėlėse matomas nedeformuotas įkartas, praktiškai neįmanoma pataikyti į numatytą tašką, ypač smūgiuojant stipriai ir kampu (1.2 pav.). Po eksperimento peilio ašmenyse pažeidimų nepastebėta.

Kirvis. Naudojant vidutinio svorio kirvį (ašmenų masė 800 g, bendra masė 1000 g, koto ilgis 45 cm, ašmenų darbinės dalies ilgis 12 cm), rezultatai buvo praktiškai tokie patys, kaip ir bandant iškirsti tribriaunį fragmentą peiliu: smūgio metu kirvį laikant viena dešiniąja ranka per 1/2 – 2/5 nuo koto galo, pavyko įkirsti apytiksliai 1 mm gylio įkartą (1.3 pav.). Apatinėje lydinio dalyje mechaninio poveikio žymių nepastebėta. Galimybė kirviu tiksliai pataikyti į numatytą tašką dar menkesnė nei bandyme su sunkiu peiliu, skirtu kapoti. Didinant smūgio jėgą ir kirvio laikymo atstumą nuo penties (t. y. didinant svorto jėgą), ši galimybė dar mažesnė. Kirvio ašmenų išgalastos dalies kampas apie 10–15°, ašmenų plokščiosios (pleištinės) dalies kampas apie 5°.

Smūgiuojant kirviu didele jėga smarkiai užsimojus ir laikant jo kotą abiem rankomis, lydiniai gulint horizontaliai ant kieto paviršiaus, nugarėlėje buvo įkirsta 5 mm gylio 2 mm pločio įkarta (1.4 pav.). Įkartos dugnas buvo lygios linijos pavidalo. Viena jos sienelė (kairioji) vertikali, kita (dešinioji) pasvirusi 83–85° kampu, nes dešiniarankio smūgis buvo nukreiptas ne tiesiai vertikaliai, o nedideliu kampu iš dešinės žemyn į kairę. Nuo smūgio į centrinę lydinio dalį šis šiek tiek sulinko, t. y. jo galai nuo horizontalaus paviršiaus pakilo apytiksliai po 2 mm centro link. Lydinio apačioje ryškesnių mechaninio poveikio žymių nepastebėta. Kirvio ašmenys nepažeisti.

Kirstukas. Imituojant kalvio kalną, eksperimentui buvo naudojamas dabartinis kirstukas. Kertant lydinį lengvu kirstuku (darbinės dalies plotis 5 mm) ir naudojant plaktuką (darbinės dalies svoris 400 g), nugarėlėje buvo padaryta negili, apie 1–1,5 mm gylio, įkarta. Tik pakartojus dar du smūgius į tą pačią įkartą, ji pagilėjo iki 3 mm. Lydinio nugarėlėje įkirstos įkartos plotis buvo 3,5 mm, ilgis 9 mm (1.5 pav.). Kirstuko išgalastos dalies kampas apie 60°, pleištinės dalies – apie 15°. Eksperimento metu naudoto kirstuko ašmenų defektuota dalis (nulaužtas kampas) atsispaudė įkartos dugne. Kadangi smūgis buvo ne vienas ir ašmenys po kiekvieno smūgio šiek tiek pasislinkdavo, keli paskutiniai atspaudai gerai matomi įkartos dugne (5 pav.). Kirstuku padarytoje įkartoje abiejų sienelių posvyrio kampas (horizontalo atžvilgiu) yra vienodas. Sienelėse užsifiksavo instrumento darbinės dalies specifika: kirstuko ašmenų kertančiosios (bukojo kampo) dalies perėjimas į kirstuko korpuso (smailiojo kampo) dalį. Lydinio apačioje mechaninio poveikio deformacijos beveik nepastebimos. Kirstukas buvo laikomas kairiąja ranka, plaktuku smūgiuojama dešiniąja, lydinys įtvirtintas nebuvo.

5 pav. Lydinio fragmentas: pakaltas plaktuku galas su įkarta, įkirsta kirstuku

Metalo plojimo įrankis. Vietoj metalo plojimo įrankio, kuriuo lydinyje būtų galima imituoti pusapvalės įkertas, buvo panaudotas lengvas (200 g) plaktukas, kurio „aštriosios“ dalies plotis 4 mm. Po keturių stiprių smūgių plaktuku, sveriančiu 500 g (bendra masė 600 g, koto ilgis 30 cm, plaktukas laikomas $\frac{2}{3}$ atstumu nuo koto galo), per lengvojo plaktuko pentį lydinio nugarėlėje liko 2 mm gylio ir 4 mm pločio įduba lygiu dugnu (1.6 pav.). Metalo plojimo įrankis buvo laikomas kairiąja ranka, smūgiuojama dešiniąja, lydinys neįtvirtintas gulėjo horizontaliai. Nors pavyzdys buvo padėtas ant kieto paviršiaus, jo apačioje mechaninio poveikio žymių neliko.

Lydinio galų kalimas

Vienas lydinio galas buvo kalamas 500 g plaktuku (bendra masė 600 g, koto ilgis 30 cm, laikomas už paties koto galo). Stipriai kalant dešiniąja ranka, lydinį laikant už galo kairiąja, norimas rezultatas buvo gautas po 5–6 smūgių. Ant plaktuko penties esantys nelygumai atsispaudė lydinio pakalimuose (5 pav.). Mechaninis poveikis lydinio apačioje praktiškai nežymus. Kalti lydinį iš šonų beveik neįmanoma; eksperimento metu pakalimas buvo nusklemtas į lydinio galą.

Lydinio laužimas įkertos vietoje

Nepavyko perlaužti rankomis lydinį gilios kirviu padarytos įkertos vietoje, t. y. per patį centrą (galima maksimali svertų jėga), kuriame neperkirsto metalo storis siekė tik 3 mm.

Įrašai ir „įrėžimai“

Eksperimento metu daryti įrašai ir skersi brėžiai, dar vadinami „įrėžimais“ (rusų k. *narezki*), lydinio apačioje parodė, kad ir įrašas, ir brėžis daromi greta lydinį laikant kairiosios rankos nykščio (sulenktu smiliaus antrasis sąnarys apačioje). Senovės Rusios XI–XIV a. miniatiūros užfiksavo šešis rašiklio laikymo būdus (L. V. Stolarova, 1997, p. 323). Eksperimento metu buvo naudojamas vienas, dabar labiausiai paplitęs laikymo būdas: rašiklis laikomas trimis pirštais – sulenktu nykščiu, pusiau sulenktu smiliumi ir beveik ištiestu didžiuoju. Rašant ant lydinio, tolstama nuo kairiosios rankos nykščio, ir nepatogumas rašyti ar brėžti didėja, nors lydinys visą laiką fiksuojamas spaudžiant jį dešinėsios rankos mažuoju pirštu (arba delnu). Peilio juosta, kuria daromi brėžiai, laikoma trimis dešinėsios rankos pirštais. Ji remiasi į nykštį (gali remtis ir į bevardį pirštą), peilio nugarėlė – į smilių (į jį gali remtis ir pjaunantįji peilio briauna). „Nematoma zona“, kurioje neįmanomi brėžiai, suformuota laikant lydinį pirštais, yra 2,5–3 cm. Kita, apytiksliai 6 cm ilgio, „nematoma zona“ susidaro po dešinėsios rankos delnu. Toliau galima rašyti tik pakeitus lydinio fiksacijos būdą: prispaudus lydinį kairiosios rankos delnu, tapo prieinamas lydinio 6–7 cm ilgio dešinysis galas.

Peilio laikymo būdas nekinta tiek brėžiant skersai lydinio, tiek išilgai jo, todėl brėžiamų raidžių elementai – brėžiai išeina siauri, brėžiant skersai lydinio (ašmenims judant žemyn), ir gerokai platesni, brėžiant išilgai lydinio (ašmenims judant iš kairės į dešinę ir nekeičiant jų laikymo būdo). Gilių įbrėžimų, stipriai visu delnu spaudžiant peilio kotą, padaryti neįmanoma, kadangi neįmanoma tiksliai valdyti rašančio peilio ašmenų galo (gerai valdomos „plunksnos“ svertis turėtų sudaryti 3–4 cm). Įbrėžimai, padaryti peilio ašmenų galu, vos matomi, negilūs, paviršutiniški, geriau įžiūrimi tik lydinį pasukus kampu į šviesą (2 pav.).

Išvados

Įkirtimus lydinio šonų briaunose lengvai galima padaryti nespacialiu parankiniu instrumentu.

Įkirtimus lydinio šonų briaunose buvo galima įkirsti bet kuriuo, net ir lengvu buitiniu peiliu su svorio centru ties rankena, laikant lydinį kampu.

Iškirsti iš lydinio tribriaunį fragmentą neįmanoma.

Įkartas buvo įmanoma padaryti metalą praskečiančiu (praskleidžiančiu) mechaniniu poveikiu. Galimi du įkartų gavimo būdai: 1) kertant vienu stipriu kirčiu, kai abiem rankomis laikomas kapojimui skirtas aštrus 1–2 kg svorio įrankis, kurio ašmenų darbinės dalies kampas yra gerokai didesnis nei buitinio dailidės ar kovinio kirvio; 2) kertant kirstuko tipo įrankiu, vieną ar kelis kartus smogiant sunkiu, apie 2 kg svorio, kūju, laikomu vienoje rankoje. Labiausiai tikėtina, kad tai buvo daroma su kirstuko tipo įrankiu, kurio korpusas yra tolygiai besiplečiantis, nes naudojant kirvio pavidalo įrankį galimas nekontroliuojamas smūgis, ir įrankio ašmenys gali būti pažeisti į priekalą.

Perlaužti rankomis lydinį įkartos vietoje neįmanoma.

Lydiniui perlaužti įkartos vietoje greičiausiai buvo smūgiuojama sunkiu įrankiu per laisvą lydinio galą, laikant lydinio įkartos liniją palei kokios nors platformos kraštą ir užfiksavus kitą lydinio galą. Lydinio fragmentui nulaužti galėjo būti panaudotos ir žnyplės.

Neįmanoma gauti gerai matomas mechaninio poveikio žymes lydinio apačioje, kertant į šalto lydinio nugarėlę.

Šalto apdirbimo atveju mechaninio poveikio žymių nebuvimas lydinio apačioje, priešingoje įkirtai pusėje, gali reikšti tai, kad deformuojantys apatinę lydinio dalį kirčiai buvo smūgiuojami į galutinai nesustingusio, todėl nedidelio mechaninio kietumo lydinį, paguldytą ant kieto paviršiaus.

Literatūra

Z. D u k s a, Pinigai ir jų apyvarta, *Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII a.*, Vilnius, 1981, t. 2.

E. G u d a v i č i u s, *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII–XX a.*, Vilnius, 1980.

P. K a r a z i j a, *Vilniaus lobis*, Vilnius, 1932.

S. S a j a u s k a s, D. K a u b r y s, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės numizmatika*, Vilnius, 1993.

А. С о л о в ь е в, О некоторых характеристиках клинкового оружия, *Проблемы реконструкций в археологии*, Новосибирск, 1985.

М. С о т н и к о в а, Эпиграфика серебряных платёжных слитков Великого Новгорода XII–XV вв., *Труды Государственного Эрмитажа*, т. 4. *Нумизматика*, вып. 2, Ленинград, 1961.

Л. С т о л ь р о в а, Перо писца (к вопросу о технике письма в Древней Руси XI–XIV в., *Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии: Памяти Василия Дмитриевича Белецкого 1919–1997*, т. II, Спб.–Псков, 1997.

Dalia G r i m a l a u s k a i t ė,
Ivanas S i n č i u k a s

PRANUI ČEPĖNUI – 100 METŲ

1999 m. balandžio 4 d. sukanka 100 metų istorikui Pranui Čepėnui, Lietuvos visuomenei žinomam pirmiausia kaip didelio veikalo – dviejų tomų „Naujųjų laikų Lietuvos istorijos“ autoriui. Šiame veikale plačiai aprašytos tokios aktualios istorinės temos kaip lietuvių tautinis atgimimas XIX a., tautinės valstybės formavimasis, nepriklausomybės kovos, Vilniaus bei Klaipėdos problemos, pirmieji nepriklausomo gyvenimo metai. Autorius buvo suplanavęs parašyti ir trečią tomą, skirtą visam tarpukario Lietuvos gyvenimo laikotarpiui, tačiau liga ir mirtis sutrukdė. Mirė jis 1980 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose. Pernai rudenį jo palaikai kartu su žmonos Albinos Sirutytės-Čepėnienės ir dukros Inos Čepėnaitės-Užgirienės palaikais buvo atvežti į Lietuvą ir atgulė amžino poilsio Kauno Petrašiūnų kapinėse.

Prano Čepėno parašytoji Lietuvos istorija išsiskiria savo apimtimi, detaliu bei kruopščiu aprašymu. Rašymo stilius yra paprastas ir lengvai suprantamas. Autorius tikėjo, kad jeigu bus surinkti visi žinomi faktai bei fakteliai ir aprašyti vengiant šališkumo ar tendencijų, tai pavyks sukurti objektyvią Lietuvos istoriją, iš kurios galės mokyti kiekvienas.

P. Čepėno „Istorijoje“ vengiama kategoriškų vertinimų ar išvadų. „Mano manymu, – teigia autorius veikalo pratarinėje, – jeigu istorijos įvykių faktai neklastojami, tai sąmoningas skaitytojas apie aprašomus įvykius pats galės susidaryti savas išvadas“¹.

Atrodo, kad tokią metodologinę nuostatą paveikė ne tiek vienokia ar kitokia istoriografinė kryptis, kiek paties autoriaus charakterio bruožai ir jo gyvenimiška patirtis. Prano Čepėno duktė psichologijos profesorė Ina Čepėnaitė-Užgirienė apie savo tėvelį yra sakiusi, kad jo gyvenimo kelrodis buvo teisybė ir teisingumas. Jis norėjo matyti žmones kupinus dvasingų laisvės, lygybės ar apšvietos troškimų, o ne puolančius į biurokratinį sustabarėjimą ir asmeniškų ambicijų tenkinimą². Apskritai Čepėno biografijos nuotrūpos liudija jį buvus gana vientisa asmenybe ta prasme, kad jo gyvenimo vargai bei ieškojimai atsispindėjo jo, kaip istoriko, darbuose bei uždaviniuose. O savo gyvenimo tikslus jis orientavo pagal visuomenės bei tautos poreikius.

1920–1922 m. jis tarnauja Lietuvos kariuomenėje, dalyvauja nepriklausomybės kovose, iš arti pamato Lietuvos valstybės tapsmo vargus. Jau tuomet jis atsisako savo vaikystės svajonės tapti karininku ir demobilizavęsis įstoja į Kauno universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos skyrių. Matyt, nusprendė, kad Lietuvos stiprybę ir perspektyvą sudaro ne tiek karinė galia, kiek švietimas. Mokosi universitete gerai, bet akivaizdžiai matyti didėjantis jo nepasitenkinimas esama santvarka, pilietinių teisių varžymais. Netenkina jo ir vyraujanti Lietuvos istorijos interpretacija, kuri tarnauja ne tiek objektyviam pažinimui, kiek valdžioje įsitvirtinusios grupuotės interesams.

Laisvę ir savigarbą išpažįstantis inteligentas alternatyvą tuometiniam režimui paprastai rasdavo socializmo idėjose. Ir Čepėnas suartėjo su socialistais... Dėl to komplikojasi studijos, pradeda persekioti policija. Nuo 1929 m. gegužės iki 1930 m. gruodžio netgi kalinamas. Pagaliau 1931 m. rudenį pavyksta įsidarbinti pradėtos leisti „Lietuviškosios enciklopedijos“ redakcijoje. Čepėnas atsiduria Mykolo ir Vaclovo Biržiškų globoje, kurie, beje, taip pat buvo socialistinių pažiūrų, bet sugebantys išlaikyti akademinę pusiausvyrą ir tramdyti radikalizmą. Nuo tada Čepėno gyvenimas stabilizuojasi. Jis pasineria į enciklopedijos leidimo veiklą, kaupia bei gilina savo istorines žinias. Matyt, tuomet susiformuoja ir jo metodologinės nuostatos: istorija privalo būti atpalaiduota nuo ideologijos bei tendencijų; tik tokiu atveju pavyks perteikti praeitį „kaip iš tikrųjų buvo“, tik tuomet istorijos darbai tarnaus tiesai ir teisingumui.

Antrojo pasaulinio karo audra nubloškia Praną Čepėną į Jungtines Amerikos Valstijas. Čia jis vėl įsitraukia į enciklopedijos leidimą. Nemaža dalis Prano Čepėno nuopelnų yra tai, kad rašytinė lituanistika turi tokį puikų paminklą kaip Bostone išleisti „Lietuvių enciklopedijos“ tomai.

Tik gyvenimo pabaigoje Čepėnas galėjo atsidėti savo pagrindiniam veikalui. Rašė jis apie 10 metų. Finansinę paramą teikė Dr. Kazio Griniaus fondas. Antrojo naujųjų laikų Lietuvos istorijos tomo pasirodymo spaudoje Čepėnas nebesulaukė. Tomą techniškai

¹ P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, Vilnius, 1992, t. 1, p. XIII.

² I. Čepėnaitė-Užgirienė, *Mano tėvas – Pranas Čepėnas, Mūsų praeitis*, 1993, Nr. 3, p. 137–138.

baigė rengti artimiausi Čepėno bendražygiai, visų pirma jo žmona Albina (beje, ji istorikės Petronėlės Sirutytės-Lastienės sesuo).

Kai Čepėno „Istorija“ ėmė pasiekti Lietuvą, tuomet dar šeiminkavusi sovietinė valdžia bandė paslėpti ją už metalinių specfondo durų. Tačiau Lietuvoje jau brendo naujas sąjūdis. Tiesos ištroškusioje visuomenėje greit pasklido žinia, kad iš už Atlanto atkeliauo didelės apimties „Lietuvos istorija“, plačiai nušviečianti nepaprastai aktualias tuo metu temas. Draudimai tik didino susidomėjimą. Netrukus specfondo durys atsivėrė, Čepėno „Istorija“ keliais tūkstančiais egzempliorių buvo perspausdinta Lietuvoje ir tokiu būdu faktiškai tapo prieinama kiekvienam.

Susidomėjimas natūraliai atslūgo, o po kurio laiko ėmė pasigirsti ir skeptiškų atsiliepimų bei abejonių, ar tikrai tai objektyvi istorija?

Atsiverskime, pvz., pirmąjį tomą. Jame rasime nemaža puslapių, skirtų carinės Rusijos valdžios represinėms priemonėms Lietuvoje. Detaliam aprašytas spaudos draudimas, rusinimas, rusiškoji kolonizacija, Katalikų Bažnyčios varžymai ir t. t. Skaitytojui natūraliai piršis įspūdis, kad visos tos priemonės buvo nukreiptos prieš „lietuvius“. Ir tik vienu sakiniu – tarsi tarp kitko – užsiminta, kad Rusijos valdžia siekė išnaikinti lenkiškumą Lietuvoje (žr. p. 131). Nors, atrodytų, ir istoriko erudicija, ir sveika amžininkų atmintis turėjo liudyti, kad carinės valdžios represijų smaigalys vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte buvo nukreiptas visų pirma prieš polonizmą, kaip realų užimtinės valstybės palikimą bei realią opoziciją krašte. Ir kad dėl tokios carinės valdžios orientacijos susidarė niša – tegul labai siaura ir nesaugi – bręsti moderniai valstietišškai lietuviybei, beje, taip pat atmetančiai unijinę tradiciją. O toji niša vėliau specifiskai ženklino visą tolesnę lietuviybės raidą – ir politikoje, ir geopolitikoje, ir moralėje.

Atsiverskime antrąjį tomą ir pažiūrėkime, kaip aprašyta kita svarbi Lietuvos istorijoje tema, vadinamoji taikos sutartis su Sovietų Rusija. Sutarties prielaidoms, derybų eigai ir atskirų straipsnių aptarimui skirta apie dešimt puslapių. Ir tik vienas sakiny – vėlgi tarsi tarp kitko – nurodo į sutarties klauzulę, suteikusią teisę Raudonajai armijai įžengti į Lietuvą. Nors sovietai, kaip, beje, ir visos kitos šalys, išskyrus pačius lietuvius, toje taikos sutartyje reikšmingą matė tik tą vieną klauzulę: nebūtų buvę tos klauzulės, nebūtų ir pačios sutarties. Aišku, kad to fakto reikiamai neaptarus ir neįvertinus bus neįmanoma adekvačiai suprasti, kodėl 1920 m. rudenį Lenkijos kariuomenė veržėsi į Lietuvos teritoriją, o Europa tam veržimuisi netrukė.

Taigi Čepėno „Istorijoje“ susiduriame su paradoksalia situacija, kai daugybė teisingų faktų paslepia tiesą. Be abejo, įgudęs, arba, anot paties Čepėno, sąmoningas skaitytojas ras visą jam naudingą informaciją ir mokės padaryti atitinkamas išvadas. Bet kokias išvadas darys ne toks įgudęs skaitytojas, kokių paprastai yra dauguma? O juk atrodytų būtent daugumai, iš tikrųjų visai lietuvių tautai, bet ne jos daliai, Čepėnos svajojo parašyti objektyvią istoriją; istoriją, kurią pasiskaitęs kiekvienas Lietuvos pilietis sužinotų tiesą ir taptų tiek savo praeities, tiek dabarties šeiminku.

1990 m. Lietuvai vėl atgavus nepriklausomybę, Dr. Kazio Griniaus fondui buvo kilusi mintis tęsti Čepėno darbą, kurį galėtų atlikti istorikų kolektyvas jau pačioje

Lietuvoje, tik „prisilaikant Čepėno planavimo ir rašymo bei stiliaus metodų“. Fondas ir Lietuvos istorijos institutas net buvo pasirašę sutartį. Tačiau sutartis liko neįgyvendinta, kadangi dauguma kalbintų kolegų dėl vienokių ar kitokių priežasčių bendradarbiauti atsisakė. Tuomet tai buvo įvertinta kaip organizacinė nesėkmė, jei ne kaip tipiško lietuviško nepaslankumo išraiška. Tačiau šiandien atrodytų, kad gal ir gerai, kad taip atsitiko. Nes Čepėno „Lietuvos istorija“ – tai konkretaus laiko su tam tikrais konkrečiais uždaviniais istoriko darbas. Be to, tai savitas konkretaus asmens darbas, ir vargu ar mechaniška to darbo tąsa būtų pasiteisinusi.

Iš istoriko Prano Čepėno daug ko galima pasimokyti jo nekartojant.

Česlovas L a u r i n a v i č i u s